

JACEK J. BŁESZYŃSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ANITA RODKIEWICZ-ROŻEK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Przemoc wobec dziecka w rodzinie

Violence against children within the family

Abstract: The article presents the problem of child abuse in the family. Shows the causes of violence in the family, but also treats children's rights under the Convention on the Rights of the child, such as the right to an identity, right to expression, the right to live without violence, the right to social assistance, right to education. This article presents the family as the basic environment in which the child is born and brought up, because it has strong influence on the shaping of his personality. Refers to the fact that the home should be a place where the child feels safe. Pointed out that often but this is different, because victims of domestic violence are mostly women and children, as being weak and defenseless against their persecutors. The definition of domestic violence was quoted. Pointed to factors that protection children from violence, as well as the factors which contribute to harming. Defined physical violence against the child, and refers to the normative acts in this area, established as the sexual exploitation of children, studies showing the extent of the problem, and also refers to the legislation, to protect the child from sexual abuse.

The article refers to the mental abuse and neglect in the family. Distinguished category of emotional abuse, as well as identified other forms of child abuse in the family, such as alcoholism, drug abuse or other negative attitudes of parents, stigmatized by the law.

Keywords: violence of towards the child, environment pose family, of violence at the school, prostitution, childlike pornography, trade in children.

Przyczyny przemocy w rodzinie

Trudno pisać o przemocy wobec dziecka w rodzinie. W społeczeństwie panuje pewien stereotyp myślenia, który traktuje problematykę praw dziecka w kategorii zamachu na autorytet dorosłego. Idealna rodzina powinna umożliwić dziecku pełny rozwój poprzez stworzenie możliwości realizacji takich praw, jak:

- prawo do tożsamości (art. 8 KPD),
- prawo do wyrażania poglądów (art. 12 KPD),
- prawo do życia bez przemocy (art. 19 KPD),
- prawo do pomocy socjalnej (art. 26 KPD),
- prawo do nauki (art. 28 KPD)¹.

Prawa te są realizowane wówczas, gdy rodzice sprawujący opiekę nad dzieckiem respektują je i uwzględniają w swoich metodach wychowawczych².

Rodzina jest podstawowym środowiskiem, w którym dziecko rodzi się i wychowuje, dlatego ma ona duży wpływ na kształtowanie się jego osobowości. Małoletni przeżywa w niej najważniejszy okres swojego życia. Inne środowiska albo umacniają wpływ rodziny, albo je modyfikują. Dom powinien być miejscem, w którym jesteśmy kochani i czujemy się bezpiecznie. Rzeczywistość często jednak wygląda inaczej. Badacze wskazują, że co najmniej jedno dziecko na sto doznaje cierpienia fizycznych. Ten rodzaj przemocy łączy się przeważnie z innymi jej formami: przemocą psychiczną, wykorzystaniem seksualnym i zaniedbywaniem³.

Ofiarami przemocy domowej są najczęściej kobiety i dzieci, jako istoty słabsze i bezbronne wobec swoich oprawców. Według definicji, przemoc domowa to: działanie lub zaniechanie dokonywane w ramach rodziny przez jednego z jej członków przeciwko pozostałym, z wykorzystaniem istniejącej lub stworzonej przez okoliczności przewagi sił lub władzy, godzące w ich prawa lub dobra osobiste, a w szczególności w ich życie lub zdrowie, powodujące u nich szkody lub cierpienie⁴.

Rodzice bardzo często nie uświadamiają sobie własnego posłannictwa wychowawczego. Dziecko w domu powinno czuć się przede wszystkim bezpiecznie, a bezpieczeństwo powinna zapewnić miłość rodzicielska. Winna

¹ Zob. Konwencja o Prawach Dziecka, Dz. U. z 1991, Nr 120, poz. 526.

² Zob. E. Czyż, J. Szymańczak, *Wokół praw dziecka*, Warszawa 1993, s. 5.

³ Zob. S.D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, tłum. E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002, s. 15–28.

⁴ Zob. J. Mellibruda, R. Durda, S.H. Sasal, *O przemocy domowej. Poradnik dla lekarza pediatrii*, Warszawa 1998, s. 8.

ona się koncentrować przede wszystkim na zaspokajaniu potrzeb najmłodszych, nie obciążając ich ciężarem poświęcenia⁵.

Dziecko pozostaje pod władzą rodzicielską do uzyskania pełnoletniości (art. 92 KRO)⁶. Nie ma normatywnej definicji władzy rodzicielskiej. Według prawników jest o na prawnym instrumentem umożliwiającym rodzicom ostateczne psychofizyczne ukształtowanie dziecka i przygotowanie do samodzielnego życia⁷. Ustawodawca mówi również o obowiązkach rodziców. Zobowiązani są oni do troszczenia się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka, i przygotowania go do pracy dla dobra społeczeństwa odpowiednio do jego uzdolnień (art. 96 KRO).

Tutaj podkreśla się funkcję socjalizacyjną rodziny. Dziecko winno ojcu i matce posłuszeństwo (art. 95 ust. 2 KRO), ale jego podporządkowanie występuje tylko ze względu na jego biologiczną niesamodzielną w początkowym okresie życia. Zakres władzy rodzicielskiej obejmuje: metody wychowawcze, wpajanie dziecku wzorców moralnych, decydowanie o miejscu pobytu, nadzоровanie i regulowanie trybu życia dziecka, jego pielęgnację i domowe leczenie.

Oprócz wymienionych obowiązków nie mniej ważne wydaje się otoczenie dziecka miłością, troskliwością i zrozumieniem. Te uczucia stanowią podstawę szczęścia rodzinnego, niezbędnego do prawidłowego rozwoju dziecka⁸. Również Preambuła do Konwencji o Prawach Dziecka wskazuje, że „[...] dziecko dla pełnego i harmonijnego rozwoju swojej osobowości powinno wychowywać się w środowisku rodzinnym, w atmosferze szczęścia, miłości i zrozumienia”⁹.

Miłość rodzicielska, z troski o dobro dziecka, powinna być krytyczna i wymagająca. Powinna ona uchronić dziecko przed niebezpieczeństwami współczesnego świata, takimi jak: uzależnienie od nikotyny, narkotyków i alkoholu, przemoc wobec małoletnich, wykorzystywanie seksualne, działalność sekt negatywnie oddziałujących na osobowość małoletniego¹⁰.

Nie każdy rodzic potrafi otoczyć dziecko miłością rodzinną, zapewnić mu godziwe warunki życia i bezpieczeństwo. Art. 111 ust. 1 i 1a KRO wymienia przesłanki uzasadniające odebranie władzy rodzicielskiej przez sąd opiekuńczy. Zaliczamy do nich: trwałą przeszkodę uniemożliwiającą wykonywanie powierzonej władzy rodzicielskiej, nadużywanie jej, rażące zaniedbywanie obo-

⁵ Zob. I. Jundziłł, *Dziecko – ofiara przemocy*, Warszawa 1993, s. 29–32.

⁶ Zob. Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, Dz. U. z 1964, nr 9, poz. 59.

⁷ Zob. T. Smyczyński (red.), *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009, s. 228.

⁸ Tamże, s. 262.

⁹ Konwencja o Prawach Dziecka, Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

¹⁰ Zob. T. Smyczyński (red.), *Prawo rodzinne i opiekuńcze...*, dz. cyt.

wiązków wobec dziecka. Nadużyciem władzy rodzicielskiej jest: przekroczenie granic karcenia dziecka, nakłanianie go do niemoralnego życia, zmuszanie do pracy przekraczającej jego siły fizyczne oraz wykorzystywanie seksualne. Najczęstszym powodem pozbawienia rodziców opieki nad potomstwem jest zaniedbywanie obowiązków, wśród których możemy wymienić: porzucenie dziecka, tolerowanie jego złego postępowania, brak starań o jego higienę¹¹.

Różne są przyczyny znęcania się nad dzieckiem. Wśród negatywnych zjawisk, mających związek z maltretowaniem młodszych członków rodziny, wyróżnić należy przede wszystkim: alkoholizm jednego (częściej ojca) lub obojga rodziców (stwierdzony w 65% badanych rodzin), przestępczość (34,3%), brak stałego źródła dochodu (40,3%). W rodzinach, które cechuje niski status społeczny i ekonomiczny, przeważa tendencja do stosowania przemocy fizycznej i agresji słownej. Badania wykazały, że krzywdzenie fizyczne i emocjonalne częściej występuje w rodzinach wielodzietnych, a sprawcami seksualnego wykorzystywania są osoby bliskie i znane dziecku: ojciec, ojczym, krewni lub znajomi rodziców. Ofiarami tego rodzaju przemocy są najczęściej dziewczęta między dziesiątym a dwunastym rokiem życia¹².

Tabela 1. Czynniki chroniące dziecko przed przemocą

Poziom ontogenetyczny	Poziom mikrosystemu	Poziom ekosystemu	Poziom makrosystemu
<ul style="list-style-type: none"> – wysokie IQ – pozytywne doświadczenie z rodzicami 	<ul style="list-style-type: none"> – zdrowe dzieci – wspierający się małżonkowie 	<ul style="list-style-type: none"> – wsparcie społeczne – niewiele stresujących wydarzeń 	<ul style="list-style-type: none"> – kultura promująca poczucie wspólnej odpowiedzialności za opiekę nad dziećmi
<ul style="list-style-type: none"> – specjalne umiejętności – dobre umiejętności interpersonalne 	<ul style="list-style-type: none"> – bezpieczeństwo ekonomiczne 	<ul style="list-style-type: none"> – przynależność do grupy wyznaniowej – pozytywne doświadczenia szkolne i kontakty z rówieśnikami w dzieciństwie 	<ul style="list-style-type: none"> – kultura przeciwstawiająca się przemocy – dobra sytuacja ekonomiczna

¹¹ Tamże, s. 347–348.

¹² Zob. M. Kowalczyk-Jamnicka, *Przemoc wobec dziecka w rodzinie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1996, nr 10, s. 18–20.

Tabela 2. Czynniki sprzyjające krzywdzeniu

Poziom ontogenetyczny	Poziom mikrosystemu	Poziom ekosystemu	Poziom makrosystemu
<ul style="list-style-type: none"> – doświadczenie przemocy w przeszłości – niskie poczucie własnej wartości – niskie IQ – niskie umiejętności interpersonalne 	<ul style="list-style-type: none"> – kłótnie w małżeństwie – zaburzenie zachowania dzieci – wcześniaki lub chore dzieci – samotny rodzic 	<ul style="list-style-type: none"> – bezrobocie – brak wsparcia społecznego – złe relacje z rówieśnikami dzieciństwa 	<ul style="list-style-type: none"> – akceptowanie kar fizycznych w danej kulturze – traktowanie dzieci jako własności rodziców – zła sytuacja ekonomiczna¹⁵

Sytuację dziecka krzywdzonego pogarsza fakt, że jest ono bezbronne i nie jest w stanie stanąć w swojej obronie. Przesłanki popełnione przeciwko dziecku są rzadko ujawnione, skala zjawiska jest jednak w wyjątkowo duża. Świadczą o tym wysokie liczby nieletnich pozostających pod nadzorem sądu oraz dane statystyczne wyroków skazujących za przestępstwo znęcania się.

Przemoc fizyczna wobec dziecka

Przemoc w rodzinie należy traktować jako przejaw dysfunkcyjności środowiska rodzinnego. Najważniejszym zagadnieniem jest przede wszystkim ustalenie granicy pomiędzy „dopuszczalną” przez prawo karą fizyczną a jej nadużyciem. Nie jest to łatwe zadanie, bowiem ustalenie tej granicy zależy od indywidualnego przypadku¹⁴.

W Polsce w latach osiemdziesiątych rozpoczęto systematyczne badania nad przemocą wobec dziecka. Badano metody wychowawcze stu rodzin mieszkających w Warszawie. Wyniki wskazały, że stosowanie w rodzinach przemocy fizycznej i emocjonalnej jest zjawiskiem powszechnym. Odnotowały one również zbyt dużą intensywność stosowania kar cielesnych, wykraczającą poza ich prawną dopuszczalność. Badani rodzice posiadali średnie lub wyższe wykształcenie (82%), byli dobrze usytuowani finansowo, a ich

¹³ Zob. S.D. Herzberger, *Przemoc domowa...*, dz. cyt., s. 75.

¹⁴ Zob. A. Piekarska, *Przemoc, kary cielesne i krzywdzenie dzieci*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2003, nr 3, red. M. Sajkowska, s. 9.

dzieci nie sprawiały trudności wychowawczych w szkole. Najczęściej stosowanymi formami kar cielesnych były: „klapsy” (80% badanych), „bicie ręką” (70%), „solidne lanie” (1/3 badanych), „bicie paskiem lub innym przedmiotem” (44,2%). Rodzice wymieniali również inne rodzaje wymierzanych kar: szarpanie, potrząsanie dzieckiem, ciągnięcie za ucho lub włosy, spoliczkowanie, rzucanie w dziecko przedmiotami, bicie pięściami, kopanie, ograniczanie swobody dziecka, wyrzucanie z domu, pozbawienie jedzenia lub miejsca do spania. Okazało się również, że częściej i surowiej byli karceni fizycznie chłopcy. W 2001 roku przeprowadzono kolejne badania, które wykazały, że 36% Polaków opowiedziało się za stosowaniem kar fizycznych, 47% sprzeciwiło się tej formie, a 16% nie zajęło stanowiska¹⁵.

Konwencja Praw Dziecka podkreśla fakt, że dzieciom, podobnie jak dorosłym, należy się ochrona ich praw. Państwa zaczęły wprowadzać zakazy stosowania kar fizycznych. Art. 19 KPD za pewnia dziecku ochronę przed przemocą ze strony państwa: „Państwa–Strony będą podejmowały wszelkie właściwe kroki w dziedzinie ustawodawczej, administracyjnej, społecznej oraz wychowawczej dla ochrony dziecka przed wszelkimi formami przemocy fizycznej bądź psychicznej, krzywdy lub zaniedbania, bądź złego traktowania lub wyzysku, w tym wykorzystania w celach seksualnych dzieci”¹⁶. Konwencja stanowi o obowiązku tworzenia programów socjalnych w celu pomocy ofiarom przemocy (art. 19 ust. 2) oraz gwarantuje ochronę przed torturowaniem, okrutnym, nieludzkim, poniżającym traktowaniem lub karaniem (art. 37; por. art. 3 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, art. 7 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych).

Organy Rady Europy również coraz częściej potępiają stosowanie karcenia cielesnego. Przewodnicząca Maud de Boer-Buquicchio podczas przemówienia zatytułowanego „Kary fizyczne w rodzinie” podkreśliła, że Rada Europy kategorię sprzeciwiła się karceniu najmłodszych: „[...] każdy komu bliski jest los dzieci, powinien działać zarówno indywidualnie, jak i zespołowo na rzecz zakazywania stosowania kar fizycznych wobec dzieci”¹⁷.

Prawny zakaz stosowania przemocy początkowo dotyczył tylko fizycznego karania osób dorosłych. Dopiero później sądy zaprzestały orzekania kar cieles-

¹⁵ Tamże, s. 12–14.

¹⁶ Konwencja o Prawach Dziecka, Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

¹⁷ Cyt. za: P. Newell, *Stosowanie kar fizycznych wobec dzieci a ochrona praw człowieka – regulacje międzynarodowe i legislacje państw europejskich*, „Dziecko krzywdzone...” 2003, nr 3, s. 35.

snych wobec niepełnoletnich przestępców. Następnie wprowadzono ten zakaz do szkół i innych instytucji wychowawczych. Dopiero w latach pięćdziesiątych XX wieku w państwach skandynawskich rozpoczął się proces ograniczania praw rodziców do cielesnego karcenia potomstwa. W 1979 roku zakaz stosowania kar fizycznych przez prawnych opiekunów zapisano w szwedzkim Kodeksie Rodzicielskim i Opiekuńczym. W 1987 roku usunięto z prawa karnego przepis zwalniający rodziców z odpowiedzialności karnej za spowodowanie lekkich obrażeń na skutek zastosowania kary fizycznej. W Europie dziewięć państw wprowadziło zakaz cielesnego karcenia przez rodziców i prawnych opiekunów. Wśród nich wymienimy: Austrię (1989), Chorwację (1999), Cypr (1994), Danię (1997), Finlandię (1988), Niemcy (2000), Łotwę (1998), Norwegię (1987), Szwecję (1979). Mimo tak wielkiego zainteresowania państw tą problematyką, niektóre z nich sceptycznie odnoszą się do wprowadzenia tego typu uregulowań w krajowych przepisach prawnych. Zagadnienie cielesnego karcenia nieletnich to nie kwestia zakazu lub pozwolenia na karę fizyczną, ale również kwestia granicy ingerencji państwa w metody wychowawcze rodziców¹⁸.

W trakcie procesu w Wielkiej Brytanii ojczyma oskarżonego o bicie kijem swojego pasierba, sędzia stwierdził, że osoba, która umyślnie i w nieuzasadniony sposób uderza inną osobę, powodując obrażenia ciała, powinna odpowiadać przed sądem za uszkodzenie ciała. Ostatecznie jednak mężczyźnę uniewinniono, usprawiedliwiając, że działał w celu skorygowania zachowania dziecka. Decyzję sądu zaskarżono do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka we wrześniu 1994 roku. W skardze A. zarzucił, że prawo dostatecznie nie uchroniło go przed znęcaniem się przez ojczyma (art. 3, 8 i 13 KPD). Powołała się również na art. 14, twierdząc, że stał się ofiarą dyskryminacji, ze względu na to, że prawo nie chroni dzieci tak samo, jak dorosłych. W wyroku Komisja uznała, że nastąpiło naruszenie art. 3, odrzucono natomiast zarzut na podstawie art. 8, 13 i 14. Art. 3 ma tylko wtedy zastosowanie, gdy złe traktowanie osiągnie pewien stopień dolegliwości. Trzeba wziąć pod uwagę różnego rodzaju okoliczności: kontekst negatywnego traktowania, jego okresu, skutków fizycznych i psychicznych oraz płci, wieku i stanu zdrowia. Prawo nie zapewniło A. odpowiedniej ochrony przed złym traktowaniem. Sama Wielka Brytania stwierdziła, że nie daje ono dzieciom należytej ochrony i należy je zmienić¹⁹.

¹⁸ Zob. E. Czyż, *Prawo, którego nie można egzekwować – wokół postulatów delegalizacji stosowania kar fizycznych wobec dzieci*, [w:] tamże, s. 49.

¹⁹ Zob. *Orzeczenie z 23 IX 1998 r., A. przeciwko Wielkiej Brytanii; raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 18IX 1997 r., skarga nr 25599/94*, [w:] M.A. Nowicki (red.), *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Orzecznictwo*, t. 2, Zakamycze, Kraków 2002, s. 141–143.

Prawo rzadko wkracza w konflikty rodzinne, a standardy zezwalają państwu na ingerencję w metody wychowawcze rodziców jedynie w szczególnych sytuacjach określonych przez ustawodawcę. Wynika to nie tylko z szacunku dla praw rodzicielskich i prawa do prywatności, ale również z przekonania, że w relacje rodzinne, emocjonalne, i intymne państwo bez szczególnego powodu nie powinno ingerować. Trudno bowiem oddzielić usprawiedliwioną surowość czy szorstkość rodzicielską od znęcania się nad małoletnim²⁰.

Umyka gdzieś granica między prawem a jego przekroczeniem, często nawet w ocenie samych ofiar. Z przeprowadzonych badań wynika, że żony padają częściej ofiarami przestępstwa znęcania się niż dzieci, a sprawy użycia przemocy fizycznej wobec dziecka nie są podnoszone w tym samym stopniu jak w przypadku ich matek. Wyniki badań wykazały również, że w przypadku, gdy matka nie jest ofiarą przemocy ze strony małżonka, często toleruje jego agresywne zachowanie w stosunku do dziecka. Ingerencja z zewnątrz w stosunki rodzinne znajduje swoje uzasadnienie w sytuacji, gdy dom rodzinny przestaje być gwarancją bezpieczeństwa i zagraża prawidłowemu rozwojowi dziecka. Również polski Kodeks Karny chroni małoletnich przed złym traktowaniem: „Kto znęca się fizycznie lub psychicznie nad osobą najbliższą lub nad inną osobą pozostającą w stałym lub przemijającym stosunku zależności od sprawcy [...] podlega karze pozbawienia wolności od trzech miesięcy do pięciu lat” (art. 207 ust. 1 KK)²¹.

W znęcaniu się dużą rolę odgrywa czynnik powtarzalności działania, które polega na umyślnym zadawaniu fizycznego bólu lub dolegliwości psychicznych. Znęcaniem będzie np. nieuzasadnione lub nadmierne bicie, odmowa pożywienia, wyrzucanie z domu. Polskie prawo karne zalicza cielesne karcenie do okoliczności, które uchylają karną bezprawność czynu.

Różne formy karcenia (cielesne, słowne, wyrażone mimiką lub gestem) są tolerowane przez prawo. Takie zachowania nie rodzą odpowiedzialności karnej, jeśli spełniają warunki kontratypu. Warunkami tymi są:

- cel wychowawczy,
- związek karcenia z konkretnym negatywnym zachowaniem dziecka,
- zastosowanie różnych form karcenia dozwolonych dla danego kręgu podmiotów (inny dla rodziców, opiekunów czy nauczycieli),
- umiarkowane karcenie²².

²⁰ Zob. E. Czyż, *Prawo, którego nie moż na egzekwować...*, dz. cyt., s. 49; zob. także V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona dziecka w polskim prawie karnym*, Toruń 1999, s. 50.

²¹ Kodeks Karny, Dz. U. z 1997, Nr 88, poz. 553.

²² Zob. V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona dziecka...*, dz. cyt., s. 51–65.

Żaden przepis nie mówi bezpośrednio o prawie opiekunów do fizycznego karcenia małoletnich, pozostających pod władzą rodzicielską. Prawo nie wypowiada się również o dopuszczalnych metodach i środkach wychowawczych. Art. 40 Konstytucji zakazuje stosowania kar cielesnych (np. kara chłosty, ukamienowanie, które we współczesnym świecie spotykamy w niektórych państwach). Nie zabroniono jednak stosowania kar cielesnych względem małoletnich dzieci w przypadku karcenia domowego, w związku z realizacją metod wychowawczych.

Choć wprost przepisy polskiego prawa nie zakazują fizycznego karcenia młodych ludzi, należy mieć na uwadze fakt, że zadając fizyczne rany, krzywdzimy bezbronno człowieka całkowicie zależnego od nas. Janusz Korczak powiedział: „Porównaj własną, wielką, twardą rękę z małą rączką dziecka, porównaj zgrubiałą skórę z jego gładką i cienką. Przyjrzyj mu się, małemu tak beznadziejnie zależnemu od ciebie. Ani sił bronić, ani prawa. Prawda, nie wybijamy zębów i nie łamiemy kości [...], pamiętać jednak należy, że to niesilne uderzenie jest również karą brutalną – bijemy bezbronno”²³.

Wykorzystywanie seksualne dzieci

Nie jest łatwo odpowiedzieć na pytanie, jaka jest skala zjawiska wykorzystywania seksualnego dzieci. Trudności wynikają z braku danych oraz drażliwości problemu. Wiele przypadków wykorzystywania seksualnego nie została ujawniona, a ofiary nie przyznają się do złych wspomnień, nawet jako osoby dorosłe²⁴.

Przestępstwa przeciwko wolności seksualnej dotyczą dzieci bez względu na wiek, płeć czy klasę społeczno-ekonomiczną. Najmłodszy już od wieku niemowlęcego do późnych lat nastoletnich stają się ofiarami nadużyć seksualnych. W latach 1979, 1986 i 1993 w USA przeprowadzono badania rocznej skali ujawnionych przypadków krzywdzenia dzieci. Wyniki wykazały:

- liczba małoletnich, które doświadczyły przemocy wzrosła między 1986 a 1993 rokiem z 141 700 do 565 000 (299%),
- liczba dzieci wykorzystywanych seksualnie wzrosła o 83% i wynosiła 119 000,

²³ I. Jundziłł, *Dziecko – ofiara przemocy...*, dz. cyt., s. 33.

²⁴ Zob. M. Sajkowska, *Wykorzystywanie seksualne dzieci. Ustalenia terminologiczne, skala zjawiska, oblicza problemu społecznego*, „Dziecko krzywdzone...” 2002, nr 1, s. 5, 13.

- dziewczynki były wykorzystywane seksualnie trzy razy częściej niż chłopcy²⁵.

Według raportu o stanie zagrożenia demoralizacją i przestępczością nieletnich, przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajowości w 2000 roku przedstawiały się następująco.

Tabela 3. Przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajowości (2000 rok)

Klasyfikacja prawna	Osoby pokrzywdzone	Ofiary nieletnie	Sprawy skierowane do sądu rodzinnego i opiekuńczego
Zgwałcenie (art. 197 ust. 1,2 kk)	1773	147	156
Zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem (art. 197 ust. 3 kk)	378	47	35
Czyn nierządny z osobą nie-poczytalną (art. 198 kk)	85	8	9
Wykorzystywanie seksualne z nadużyciem stosunku zależności (art. 199 kk)	73	23	87
Obcowanie płciowe z osobą poniżej 15 roku życia (art. 200 ust. 1 kk)	1721	1721	322
Pornografia z udziałem osoby poniżej 15 roku życia (art. 200 ust. 2 kk)	13	13	1
Kaziroddstwo (art. 201 kk)	38	5	5
Produkcja i rozpowszechnianie pornografii z osobą poniżej 15 roku życia (art. 202 ust. 2, 3)	94	94	2 ²⁸

Również polskie badania ujawniają przerażające dane: 24,9% dziewcząt i 22,3% chłopców jest poddawanych oddziaływaniu pornografii oraz odpowiednio 5,4% dziewcząt i 1,9% chłopców różnym czynom lubieżnym. Stosunkom kazirodczym uległo 2–3% dziewcząt i 1% chłopców. W rodzi-

²⁵ Tamże, s. 18.

nach alkoholików do stosunków kazirodczych było zmuszanych 14% dziewcząt. Prawno-karna ochrona wolności w sferze życia intymnego jest ważna ze względu na osobowość i psychikę dziecka. Zbyt wczesne rozpoczęcie życia seksualnego może niekorzystnie wpłynąć na jego rozwój emocjonalny, fizyczny oraz jego kondycję społeczną²⁷.

Kodeks Karny zawiera szereg przepisów, które chronią dziecko przed nadużyciem seksualnym. Według ustawodawcy, osoby poniżej piętnastego roku życia są niedojrzałe seksualnie i niezdolne prawnie do wyrażania swej woli w zakresie życia seksualnego. Małoletni chronieni są przed obcowaniem płciowym i innymi czynnościami seksualnymi karą pozbawienia wolności od roku do dziesięciu lat (art. 200 ust. 1). Za achowanie naganne sprawcy polega na doprowadzeniu dziecka do obcowania płciowego, poddaniu się lub wykonaniu innej czynności seksualnej. Małoletni, którzy nie ukończyli piętnastu lat, chronieni są również przed prezentowaniem treści pornograficznych oraz przed udostępnianiem im przedmiotów, które mają taki charakter (art. 202 ust. 2). Produkcja pornografii z udziałem osoby poniżej piętnastego roku życia (art. 202 ust. 3) tym różni się od przestępstwa z art. 202 ust. 2, że sprawca utrwała treści pornograficzne w ściśle określonym celu, np. w celu upublicznienia. Kodeks Karny wymienia również inne typy przestępstw surowo piętnowanych przez ustawodawcę. Zaliczamy do nich: zgwałcenie (art. 197–199), pedofilię, kazirodztwo (art. 200 ust. 1, art. 201)²⁸.

Wśród dokumentów międzynarodowych poświęconych tej tematyce należy wymienić również Konwencję o Prawach Dziecka oraz Rekomendację nr Rec (2001) 16 w sprawie ochrony dzieci przed seksualnym wykorzystywaniem z 31 grudnia 2001 roku. Państwa–Strony w KPD zobowiązały się do ochrony najmłodszych przed wyzyskiem i nadużyciem seksualnym (art. 34)²⁹. Podobny cel przyświeca wymienionej wyżej rekomendacji. Na pierwszym miejscu wymienia ona wspieranie interesów dziecka, jego zdrowia, rozwoju fizycznego, psychicznego, moralnego i społecznego oraz pomoc w prowadzeniu życia wolnego od nadużyć seksualnych, przemocy i wykorzystywania³⁰.

²⁶ Tamże.

²⁷ Zob. M. Filar, *Seksualne wykorzystywanie dzieci w świetle polskiego prawa karnego (na tle porównawczym)*, „Dziecko krzywdzone...” 2002, nr 1, s. 39.

²⁸ Zob. V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona dziecka...*, dz. cyt., s. 67–68.

²⁹ Zob. Konwencja o Prawach dziecka, dz. cyt.

³⁰ Zob. *Rekomendacja w sprawie ochrony dzieci przed seksualnym wykorzystywaniem*, [http://www.coe.pl/re_dokumenty/Rec\(2001\)16.doc](http://www.coe.pl/re_dokumenty/Rec(2001)16.doc).

Szczególną uwagę należy tu zwrócić na problem kazirodztwa. Zakres tego pojęcia jest bardzo szeroki, nie dotyczy on tylko dzieci, ale również dorosłych. Kazirodztwo to wszelkie działania, które mają podłoże seksualne, odbywające się w zamkniętym kręgu rodziny, między członkami powiązanymi więzami krwi. Problematykę kazirodztwa poruszyła również Rada Europy. Jej raport mówi, że co roku ofiarami tego typu przestępstwa pada w Polsce ponad 30 tys. dzieci. W tym 75% dotyczy ojców i ich córek. Policję zawiadamia się tylko w 2–3% przypadków³¹. Ważną rolę w rodzinie kazirodczej mają wzajemne relacje między jej poszczególnymi członkami. Szczególną rolę przypisuje się tutaj matce. Najczęściej występującą nieprawidłowością w relacji matka – dziecko, jest brak emocjonalnej bliskości. Matki takie są określane jako oschłe, nieprzystępne oraz narzucające dystans³². Tego typu przestępstwa są szczególnie piętnowane przez prawo. Również społeczeństwo wykazuje negatywne postawy wobec sprawców wykorzystywania seksualnego. Według CBOS-u, 60% Polaków postuluje kastrację pedofilów, 95% żąda przymusowego leczenia, a 82% upublicznienia danych. Temat wykorzystywania seksualnego jest szczególnie wrażliwy, a głównym problemem zawodności jest fakt, że jedynie 10% – 12% przypadków wykorzystywania seksualnego jest ujawniana³³.

Krzywdzenie psychiczne i zaniedbywanie w rodzinie

Wielu badaczy upatruje genezę zachowań rodziców stosujących przemoc emocjonalną w XIX wieku. W tym czasie powszechne były surowe metody wychowawcze. Katharina Rutschky nazwała ten system „czarną pedagogiką”. Głosiła ona następujące hasła:

- miłość rodzi się z poczucia obowiązku,
- rodzice z tej racji, że są rodzicami, zasługują na szacunek,
- dzieci, z tej racji że są dziećmi, na szacunek nie zasługują,
- posłuszeństwo wzmacnia charakter,
- surowość i chłód są dobrym przygotowaniem do życia,
- rodzice zawsze mają rację³⁴.

³¹ Zob. M. Pogdajna-Kuśmierk, *Pedofilia. Zarys zagadnienia*, Kraków 2003, s. 34–36.

³² Zob. M. Stasińska, *Rola matki w rozwoju i utrzymaniu się związku kazirodczego*, „Dziecko krzywdzone...” 2004, nr 7, s. 109.

³³ Zob. K. Chołuj, *Profilaktyka wykorzystywania seksualnego dzieci – Program STOP IT NOW*, [w:] tamże, s. 140.

³⁴ M. Tryburcy, *Rodzice – sprawcy przemocy emocjonalnej*, „Dziecko krzywdzone...” 2003, nr 4, s. 41.

Wiele z tych haseł możemy odnieść do współczesnych metod wychowawczych. Problemem tych rodziców jest niezdolność do zaakceptowania, frustracji, które towarzyszą, gdy dziecko sprzeciwia się opiekunom. Kreują oni na użytek otoczenia swój nowy obraz, aby poradzić sobie z własną przeszłością czy własnymi słabościami³⁵.

Możemy wyróżnić różne kategorie emocjonalnego krzywdzenia:

- uczuciowa niedostępność, niewrażliwość na potrzeby emocjonalne dziecka. Rodzice często są zbyt przejęci własnymi problemami i nie potrafią zaspokoić emocjonalnych potrzeb potomstwa,
- przypisywanie dziecku negatywnych cech, wrogie nastawienie rodziców do dziecka, oczernianie i odrzucenie,
- niekonsekwentne dla rozwoju dziecka interakcje: stawianie oczekiwań poza jego możliwości, nadmierna opiekuńczość,
- lekceważenie indywidualności dziecka,
- uniemożliwienie dziecku adaptacji społecznej³⁶.

Przemoc emocjonalna, w porównaniu z pozostałymi formami krzywdzenia, jest trudniejsza do zaobserwowania. Dorośli często mogą nie zdawać sobie sprawy, że sprawiają dziecku ból i ignorują prawo do zaspokajania ich podstawowych potrzeb. Zanedbywanie, w porównaniu z przemocą emocjonalną, jest bardziej widoczne. Nie zawsze jest jednak ono umyślne. Czasem ta granica jest trudniejsza do rozpoznania. Może być ona aktem wyboru lub częściej wynikać z trudności finansowych rodziców. Dziecko głodne może świadczyć zarówno o biedzie, jak i braku zainteresowania³⁷.

Jednak brak funduszy nie usprawiedliwia rodziców, którzy nie zaspokajają podstawowych potrzeb żywieniowych dziecka. Ponoszą oni odpowiedzialność za zabezpieczenie, także finansowych warunków życia, niezbędnych do rozwoju dziecka (art. 27 ust. 2 KPD). W tym miejscu należy przypomnieć fragment Preambuły KPD, która stanowi, że dziecko powinno być otoczone ochroną, wsparciem, miłością, szczęściem i zrozumieniem.

Władza rodzicielska powinna mieć na względzie najwyższe dobro dziecka. Akty prawne zapewniają rodzicom pierwszeństwo w kierowaniu wychowaniem dziecka. Nie zwalnia ich to jednak z troski o fizyczny i duchowy rozwój swych dzieci. Oczywiście państwo wspiera rodziny w wykonywaniu

³⁵ Tamże.

³⁶ Zob. D. Glaser, *Postawy teoretyczne i pojęciowe dotyczące krzywdzenia psychicznego i zanedbywania emocjonalnego dzieci*, [w:] tamże, s. 13.

³⁷ Zob. B. Nakoneczna, *Dziecko jako ofiara przemocy w rodzinie*, [w:] B. Hołyś (red.), *Ochrona dziecka. Teoria i praktyka*, Legionowo 2005, s. 157.

obowiązków związanych z wychowywaniem dzieci (art. 18 ust. 2 KPD). Trudno jednak ingerować, jeśli dziecku nie brakuje miłości, troskliwości i opiekuńczości. Takie dziecko najczęściej jest zadbane, nakarmione i ubrane. Otoczenie jednak nie domyśla się, że jest ono odtrącone przez rodziców i wychowywane w atmosferze oschłości emocjonalnej.

Inne formy krzywdzenia dziecka w rodzinie

Prawidłowy rozwój dziecka zakłócany jest również z powodu alkoholizmu, narkomanii czy innych negatywnych postaw rodziców piętnowanych przez prawo. Badania wykazały, że w Polsce w rodzinach osób nadużywających alkoholu żyje około dwóch milionów dzieci. Połowa z nich znajduje się w sytuacji zagrażającej ich zdrowiu. Alkoholik pije w sposób niekontrolowany, niszczy siebie i rodzinę. W konsekwencji traci kontrolę nad swoim zachowaniem i agresywnie odnosi się do bliskich. Rodzina alkoholika żyje swoimi odrębnymi regułami:

- „nie mów”, czyli zachowaj milczenie na temat tego, co się dzieje w rodzinie,
- „nie ufaj” zarówno członkom własnej rodziny, jak i obcym,
- „nie odczuwaj”, tzn. nie zagłębiaj się we własne emocje³⁸.

Krzywdzenie takich dzieci odbywa się w wymiarach przemocy fizycznej, psychicznej, zaniedbywania i wykorzystywania seksualnego. Dzieci rzadko przyznają się, że ojciec czy matka zachowują się w stosunku do nich agresywnie. Często mówią o tym dopiero wtedy, gdy odniosły widoczne urazy. Chłopiec pod wpływem wstrząsu emocjonalnego wyznał, że jest maltretowany przez ojca: „Tata bije mnie, kiedy wraca do domu pijany. Poznają to po jego krokach, wtedy chowam się, ale zwykle mnie znajduje. Biję, aż się zmęczy”. Po pewnym czasie próbował jednak przekonać: „[...] tata jest dobry, kiedy nie pije, gotuje obiady, opiekuje się mną...”³⁹.

Obok przemocy fizycznej, niemal zawsze pojawia się również przemoc psychiczna. Dzieci często są wciągane w świat przeżyć i spraw dorosłych, są wykorzystywane jako ich powiernicy. Są też świadkami przemocy pomiędzy ojcem i matką. Nieraz wkrada się również szantaż i zastraszenie. W rodzi-

³⁸ Zob. A. Karasowska, *Krzywdzenie dzieci w rodzinie alkoholowej*, „Dziecko krzywdzone...” 2004, nr 8, s. 7–8.

³⁹ Tamże, s. 9.

nach osób nadużywających alkoholu istnieje również wysokie ryzyko wykorzystywania seksualnego⁴⁰.

Prawo stanęło w obronie osób małoletnich, wychowujących się w takich środowiskach. Ustawa z 26 października 1982 roku O wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi ma na celu walkę z alkoholizmem oraz ograniczenie spożywania alkoholu przez polskie społeczeństwo. Ustawa określa stopień procentowej zawartości czystego alkoholu w napojach podawanych małoletnim. Zamieszczono w niej również bezwzględny zakaz sprzedaży osobom do osiemnastego roku życia napojów alkoholowych, o stężeniu alkoholu etylowego przekraczającego 1,5% (art. 15 pkt 2)⁴¹.

Kodeks Karny natomiast penalizuje typ przestępstwa zwany rozpijaniem małoletniego (art. 208 KK). Według tego przepisu, zakazane jest przyzwyczajanie dziecka do picia alkoholu. Sprawca czyni bezpośredni zamach na prawidłowy rozwój fizyczny i moralny małoletniego. Niestety liczba wyroków skazujących za przestępstwo rozpijania jest niewielka w porównaniu z rzeczywistymi rozmiarami tego zjawiska⁴².

Prawo chroni również dzieci przed narkomanią. Społeczna szkodliwość narkomanii wynika z dynamiki oraz stałego obniżania się wieku osób uzależnionych od narkotyków. Ustawa z 24 kwietnia 1997 O przeciwdziałaniu narkomanii penalizuje m.in. posiadanie narkotyków oraz chroni małoletnich przed nakłanianiem ich do użycia takiego środka. O nakłanianiu z art. 45 mówimy wtedy, gdy ofiara nie chciała z własnej woli zażyć środka odurzającego⁴³.

Badania wskazują na zależność pomiędzy spożywaniem alkoholu, narkotyków a przemocą występującą w rodzinach. Rodzic, uzależniony od wymienionych wyżej używek, bardziej agresywnie zachowuje się w stosunku do swojego partnera niż dzieci. One częściej krzywdzone są fizycznie niż psychicznie⁴⁴.

Przemoc wobec dziecka ma różne odmiany. Niektóre z nich są powszechne, inne zdarzają się rzadko, dotyczą indywidualnych sytuacji. Przestępstwo porzucenia dotyczy jedynie małoletnich (do piętnastego roku życia) oraz

⁴⁰ Tamże, s. 9–16.

⁴¹ Zob. Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz. U. z 1982, Nr 35, poz. 230.

⁴² Zob. V. Konarska-Wrzosek, *Ochrona dziecka...*, dz. cyt., s. 96–109.

⁴³ Tamże, s. 110–116; zob. także Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii, Dz. U. z 2005, nr 179, poz. 1485.

⁴⁴ Zob. S.D. Herzberger, *Przemoc domowa...*, dz. cyt., s. 143.

osób nieporadnych z powodu ułomności fizycznych i psychicznych. Sprawcą może być wyłącznie osoba, która ma obowiązek troszczyć się o dziecko. Przepis art. 210 KK penalizuje sam fakt porzucenia dziecka lub osoby nieporadnej. Mamy tutaj na myśli wyzbycie się opieki nad tą osobą i powierzenie jej własnemu losowi⁴⁵.

Również wiele innych zachowań rodziców ma demoralizujący wpływ na małoletnich. Takie konsekwencje niesie za sobą inny typ przestępstwa, który Kodeks Karny nazywa skłanianiem do żebrania (art. 104 KK). Przepis ten obejmuje ochroną zachowanie osoby do osiemnastego roku życia. Takie zachowania uczą zdobywania środków utrzymania bez konieczności jakiegokolwiek wysiłku⁴⁶.

Problem przemocy wobec dziecka w rodzinie nie jest ła twym zagadnieniem. W wielu środowiskach wciąż pozostaje on wstydlwym tematem. Ofiarom przemocy trudno przyznać się do faktu, że bliska im osoba, zamiast miłości, krzywdzi je fizycznie czy psychicznie. Prawo stanęło w obronie tych najmłodszych i bezbronnych dzieci, które same bronić się nie mogą. Wciąż uchwalane są nowe akty prawne, mające na celu chronić ich dzieciństwo.

Jan Paweł II powiedział: „Jeżeli bycie dzieckiem jest takie ważne, to nie powinno i nie może być dzieci porzuconych, ani dzieci bez rodzinnego domu, ani dzieci ulicy. Nie może i nie powinno być dzieci używanych przez dorosłych do celów w niemoralnych ani do handlu narkotykami, do złych i wielkich przestępstw, do praktykowania nałogu. Nie powinno i nie może być dzieci nagromadzonych w przytułkach, w domach poprawczych, gdzie nie mogą otrzymać prawdziwego wychowania”⁴⁷.

Na świecie nie powinno być dzieci nieszczęśliwych. Wiedzą o tym największe autorytety moralne, zdają sobie sprawę z tego ustawodawcy. Okres dzieciństwa powinien być najprzyjemniejszym okresem, do którego we wspomnieniach wraca się po latach. Nie powinno być, a jednak wciąż tysiące dzieci w zaciszu swojego domu cierpią w ciszy: „Kim jest ta postać, co śmiała się przez łzy, gdy pierwsze kroki stawiałam. Myślę, że to Ty. Gdy pierwsze słowo z ust mych uleciało ku Twojemu sercu, powiedziałam – Mamo. Jesteś wspaniała, chociaż w to nie wierzysz, ciepła pełna cała, chociaż mnie uderzysz, głaszczesz mo je włosy, jak promienie słońca głaszcząc zboża kłosa. Ty mi bajki opowiadałaś, a kiedy płakałam i Ty płakałaś. A gdy

⁴⁵ Zob. V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona dziecka...*, dz. cyt., s. 127–128.

⁴⁶ Tamże, s. 79–81.

⁴⁷ I. Jundziłł, *Dziecko – ofiara przemocy...*, dz. cyt., s. 39.

śpiewałam, serce Twe matczyne radośnie wybijało kołysankę swej dziecinie. Czemu alkohol zmienia Cię w potwora? Czy pamiętasz jak wspaniale było jeszcze wczoraj? Teraz matki swej nie widzę, ciepła jej nie czuję. W nocy płaczę, w dzień się wstydzę, coś mnie w sercu ściska kłuje. Czekam chwili Twej trzeźwości, czekam w dzień i w nocy, czekam w wielkiej samotności, a Ty ku mnie nie chcesz kroczyć...” (fragment listu szesnastoletniej dziewczynki)⁴⁸.

Bibliografia

- Chołuj K., *Profilaktyka wykorzystywania seksualnego dzieci – Program STOP IT NOW*.
Czyż E., Szymańczak J., *Wokół praw dziecka*, Warszawa 1993.
- Filar M., *Seksualne wykorzystywanie dzieci w świetle polskiego prawa karnego (na tle porównawczym)*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2002, nr 1.
- Glaser D., *Postawy teoretyczne i pojęciowe dotyczące krzywdzenia psychicznego i zaniedbywania emocjonalnego dzieci*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2003, nr 3, red. M. Sajkowska.
- Herzberger S.D., *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, tłum. E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002.
- Jundziłł I., *Dziecko – ofiara przemocy*, Warszawa 1993.
- Karasowska A., *Krzywdzenie dzieci w rodzinie alkoholowej*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2004, nr 8.
- Konarska-Wrzosek V., *Ochrona dziecka w polskim prawie karnym*, Toruń 1999.
- Kowalczyk-Jamnicka M., *Przemoc wobec dziecka w rodzinie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1996, nr 10.
- Mellibruda J., Durda R., Sasal S.H., *O przemocy domowej. Poradnik dla lekarza pediatri*, Warszawa 1998.
- Nakoneczna B., *Dziecko jako ofiara przemocy w rodzinie*, [w:] B. Hołyś (red.), *Ochrona dziecka. Teoria i praktyka*, Legionowo 2005.
- Newell P., *Stosowanie kar fizycznych wobec dzieci a ochrona praw człowieka – regulacje międzynarodowe i legislacje państw europejskich*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2003 nr 3, red. M. Sajkowska.
- Orzeczenie z 23 IX 1998 r., *A. przeciwko Wielkiej Brytanii; raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 18IX 1997 r., skarga nr 25599/94*, [w:] M.A. Nowicki (red.), *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Orzecznictwo*, t. 2, Zakamycze, Kraków 2002.
- Piekarska A., *Przemoc, kary cielesne i krzywdzenie dzieci*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2003 nr 3, red. M. Sajkowska.
- Pogdajna-Kuśmierek M., *Pedofilia. Zarys zagadnienia*, Kraków 2003.
- Sajkowska M., *Wykorzystywanie seksualne dzieci. Ustalenia terminologiczne, skala zjawiska, oblicza problemu społecznego*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2002, nr 1.

⁴⁸ Zob. W. Skrzypczak, *Przemoc emocjonalna wobec dzieci w rodzinach z problemem alkoholowym*, „Dziecko krzywdzone...” 2003, nr 4, s. 93.

- Skrzypczak W., *Przemoc emocjonalna wobec dzieci w rodzinach z problemem alkoholowym*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2003, nr 4.
- Smoczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009.
- Stasińska M., *Rola matki w rozwoju i utrzymaniu się związku kazirodczego*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2004, nr 7.
- Tryburcy M., *Rodzice – sprawcy przemocy emocjonalnej*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2003, nr 4.

Akty prawne

- Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, Dz. U. z 1964, Nr 9, poz. 59.
- Konwencja o Prawach Dziecka, Dz. U. z 1991 r., Nr 120, poz. 526.
- Konwencja o Prawach Dziecka, Dz. U. z 1991, Nr 120, poz. 526.
- Rekomendacja w sprawie ochrony dzieci przed seksualnym wykorzystywaniem, [http://www.coe.org.pl/re_dokumenty/Rec\(2001\)16.doc](http://www.coe.org.pl/re_dokumenty/Rec(2001)16.doc).
- Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii, Dz. U. z 2005, Nr 179, poz. 1485.
- Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz. U. z 1982, Nr 35, poz. 230.